

El feudalisme a la Sardenya de l'antic règim

per Bruno Anatra

Quan, cap a mitjan decenni dels anys 1320, la corona catalano-aragonesa va prendre possessió de Sardenya, dels quatre jutjats (Torres, Gallura, Arborea i Càller) en què havia estat repartida l'illa d'ençà de l'edat mitjana, només en sobrevivia un, el d'Arborea. Els altres havien estat enderrocats per la fam de possessions dels potentats locals o italians. Particularment, el jutjat de Torres havia acabat essent repartit entre els Dòria, genovesos, els Malaspina, toscano-ligurs, la ciutat naixent de Sàsser, el jutge d'Arborea i les seves branques menors. Gallura i Càller havien caigut sota la senyoria de Pisa, directament o indirectament a través de la intervenció de grans famílies (com els Donoratico) o d'altres de més petites (com els Villani).

La butlla pontifícia d'infeudació de l'illa a la monarquia catalano-aragonesa reconeixia els drets adquirits per aquests potentats i per la casa d'Arborea, aquesta darrera en mans d'una dinastia catalana. Una gran part d'aquests drets foren confirmats per acords establerts entre cada un dels interessats i la corona. Després d'un intent, que va fracassar, de posar d'una manera indolora Pisa sota la senyoria catalano-aragonesa, per causa de l'hostilitat papal, només el conflicte amb la ciutat gibellina —l'èxit del qual va permetre a la corona de col·locar d'una manera efectiva el peu a l'illa— va determinar per a l'esmentada corona les condicions de disponibilitat d'una meitat, aproximadament, del territori de l'illa, menys d'un terç de la qual en forma de reialenc, compresos els feus temporalment confiscats als Malaspina.

Cap mitjan segle XIV un terç de l'illa era en mans de la casa d'Arborea i d'una branca menor d'aquesta: juntament amb d'altres potentats locals i italians, els Arborea controlaven més de la meitat de les poblacions de Sardenya situades entre Arborea i Torres, amb extensions a Gallura i al territori callerès.

El bloc feudal catalano-aragonès s'estenia sobre poc més d'un altre terç de l'illa, amb epicentre a la zona de Càller i prolongacions cap a Torres i Gallura. Dins d'aquest bloc sorgien les dues branques dels valencians Carròs, amb un 20 %, aproximadament, de les possessions. Mentre aquí els feudataris grans i mitjans es destacaven d'entre una galàxia de petits senyors, en l'altre bloc de l'illa el polsim senyorial entorn dels magnats sards i italians era poc important.

Es pot fer notar més específicament això si hom té en compte que, basant-se en el «compartiment» sard del 1358, dels 61 feudataris catalano-aragonesos només set (aproximadament el deu per cent) eren senyors de més de deu poblacions

cadascun; el 35 % en controlava entre nou i tres, i el 55 % restant en posseïa dos —els que en tenien més—, i la majoria només un sol poble. Respecte a la situació de vint-i-cinc anys abans, el nombre conjunt de feudataris havia crescut un 60 %, seguint les passes de l'interès creixent de la monarquia per la vinculació de les concessions cada cop més a l'exercici del servei armat (amb un cavaller o més d'un) que no pas al pagament d'un cens (aquest també proporcional a la consistència de la concessió feudal). Els feudataris que prestaven servei armat el 1333 eren el 47 % del total, mentre que el 1340 els que d'entre ells estan sotmesos al servei de dos cavalls com a màxim representen el 53 % i arriben al 58 % l'any 1358.

Una altra dada característica de la feudalitat de nova creació és que hi va haver una forta participació de la noblesa aragonesa a la conquesta, i encara més trenta anys després, a l'expedició de Pere el Cerimoniós; però, en canvi, això no correspon a una incidència semblant en les concessions territorials; ben a l'inrevés que els valencians, la presència dels quals creix encara d'una expedició a l'altra, potser per fer oblidar amb els aragonesos els episodis turbulents de les Unions (no d'una manera personal, però, ja que els magnats que hi havien estat implicats havien estat bandejats), i més probablement pel pes de relleu adquirit entre els feudataris sards i en la política local d'alguns de llurs exponents, com els Carròs.

Les xifres ens poden servir d'aclariment. La participació nobiliària a la primera expedició es distribueix així:

Aragó	38,5 % dels nobles	53 % dels cavallers compromesos
Catalunya	36 % dels nobles	30 % dels cavallers compromesos
València	25,5 % dels nobles	17 % dels cavallers compromesos

Si es limita a aquells que prometen servir amb més de deu cavallers i, per tant, a l'aristocràcia, la distribució és aquesta:

Aragón	50 % dels nobles	61 % dels cavallers compromesos
Catalunya	38,5 % dels nobles	28 % dels cavallers compromesos
València	11,5 % dels nobles	11 % dels cavallers compromesos

Correspectivament, la composició de 17 (aproximadament el 57 %) de les 30 companyies que participaren a l'expedició de Pere el Cerimoniós resulta d'aquesta manera:

	<i>magnats</i>	<i>components</i>	<i>components/magnats</i>
Aragó	9 (53 %)	222 (47,8 %)	24,6
València	4 (23,5 %)	154 (33 %)	38,5
Catalunya	4 (23,5 %)	90 (20,4 %)	22,5

En comparar els dos tipus de dades trobem una persistent superioritat de la presència aragonesa, però una incidència valenciana creixent, i, a més, amb una major consistència relativa a les companyies a sou.

Completament a l'inrevés es presenta, en canvi, la composició interna de les feudalitats velles i noves, òbviament per la part que es refereix a aquesta darrera, a la Sardenya de mitjan segle XIV. Ben bé el 52 % d'aquesta era pro-

vinent de Catalunya i més d'una quarta part era formada per elements sorgits del patriciat i de l'estament mercantil barceloní; un altre 25 % provenia en gran part del regne de València (11 %) i, en nombre menor, i a parts iguals, dels regnes de Mallorca (compresos, per tant, el Rosselló i la Cerdanya) i d'Aragó (un 7 % cada grup); la part restant, el 23 %, era formada per italians i sards, una quarta part dels quals d'Arborea.

En conjunt, la corona d'Aragó s'installà a l'illa amb la possibilitat de disposar d'un control imperfecte i parcial del territori.

Entre la segona meitat del segle XIV i la primera meitat del XV la resistència dels Arborea, sols o aliats amb els Dòria (i directament o a través de Gènova) i en darrer lloc, per circumstàncies dinàstiques, amb la França narbonense (no obstant la contrarietat de la monarquia francesa, enfangada en la Guerra dels Cent Anys) va posar durament a prova la centralitat monàrquica, d'altra banda mal implantada, i va capgirar una gran part de les senyories mitjanes i petites catalano-aragoneses i les italianes (excepte, òbviament, els Dòria), si més no mentre la corona, des dels primers anys del segle XV, no va estar en condicions de reprendre la política expansionista a escala de la Mediterrània occidental.

Mogut pel rellançament imperialista i per una política més atenta a les aspiracions de les aristocràcies i dels patriciats locals, en el curs de la primera meitat del segle XV s'assisteix a la integració del nucli d'Arborea, un cop deposats els símbols del casal dels seus jutges, en el sistema de poder català, i es va assistir també a la cancel·lació definitiva dels darrers potentats lígurs per mitjà de la carta feudal de l'illa.

L'any 1452 la geografia senyorial de Sardenya es presenta estructurada així: un 35,5 % de grans feudataris (amb el 88 % de les rendes), un 29 % de feudataris mitjans (amb el 10 % de les rendes) i un 35,5 % de petits feudataris (que tenia amb prou feines el 2 % de les rendes). Mireu la taula següent:

1452: *Feudataris i rendes (en lires de Càller) per blocs de renda, per compartiments administratius i en total*

blocs de renda	feudataris		total	%	rendes		total	%
	del «capo» de Càller i Gallura	«capo» de Sàsser i Logudor			de Càller	Sàsser		
14.000/5.500	3		3	9,5	25.000		25.000	49
4.000/1.350	4	4	8	26	12.000	7.950	19.950	39
14.000/1.350	7	4	11	35,5	37.000	7.950	44.950	88
800/300	8	1	9	29	4.280	700	4.980	10
190/40	6	5	11	35,5	500	570	1.070	2
total	21	10	31	100	41.780	9.220	51.000	100
%	68		100		82		100	

En relació amb un segle abans, la consistència numèrica de la feudalitat havia perdut ben bé un 50 %, en perjudici sobretot de les petites entitats senyoriales. A més, un terç aproximadament d'aquesta feudalitat, en gran part nova, és formada per potentats locals, patricis de Sàsser sobretot, en una ràpida escalada nobiliària.

Aquesta situació hauria sofert un retoc ulterior, cap a la fi dels anys 1470, a conseqüència d'una greu crisi feudal que va comportar la desaparició del reducte dels Arborea (que mentrestant havia passat per via hereditària als Alagón aragonesos) i la d'un altre casal conspicu: el dels Dessena, descendents, pel que sembla, dels sienesos Piccolomini; no de les famílies respectives, sinó dels seus principals exponents, ja que les famílies continuaren figurant als rengles de la noblesa i de la feudalitat illenca. D'aquest relatiu replantejament de la carta feudal de l'illa només en part se'n van beneficiar la vella feudalitat i la nova (de les dues branques dels Carròs als Maça de Liçana, que aviat heretaren l'eix dels Carròs d'Arborea; dels Centelles, comtes d'Oliva, als Enríquez, que alienaren ràpidament llurs concessions; dels Requesens als Vilamarí, als Cardona de la branca napolitana, tots els quals s'anaren retirant progressivament del teatre feudal sard), ja que el bloc principal d'aquells territoris, el marquesat d'Oristany en particular, van passar a constituir el reialenc, que fins aleshores s'havia reduït gairebé només a algunes ciutats reials. El 1485, en termes de focs fiscals, el reialenc, incloses les ciutats reials, representava aproximadament un terç de la totalitat del territori de l'illa; sense les esmentades ciutats ens trobaríem al voltant d'un 16 % dels focs feudals, xifra encara notable si es considera que els tres casals principals del moment (Carròs d'Arborea, Carròs de Quirra i Centelles d'Oliva) en reunien en conjunt el 47 % aproximadament, que cal escalonar del 20 % aproximadament dels primers al 12 % aproximadament dels últims.

En total, doncs, quatre grans senyories (incloent-hi el domini reial), equivalent al 12,5 % de la feudalitat censada, controla el 62,4 % dels focs fiscals; un altre 28 % en controla el 22,6 %, mentre que el restant 59,5 % (19 senyors sobre 32) garbella un 15 % d'engrunes, sense comptar-hi els feus despolats que no apareixen al repartiment parlamentari.

Poc després d'aquest darrer «moviment sísmic», als inicis del segle XVI, la fisonomia jurisdiccional de l'illa de Sardenya es pot dir que s'ha estabilitzat en línies generals. D'una banda, el bloc senyorial, en el qual els petits feus constituïen poca cosa, no tant pel nombre com per les rendes i pels focs fiscals; per l'altra, un bloc del patrimoni oficial, de moment prou conspicu i consolidat, a més a més, poc després de mitjan el segle per l'adquisició de Bosa i de la seva Planargia. De tal manera que es tindrà finalment la totalitat de les ciutats reials (Sàsser, l'Alguer, Bosa i Castellaragonès al *capo* de Sopra, o de Sàsser, i Logudor; Càller, Oristany i Esglésies, al *capo* de Sotto o de Càller, i Gallura) i el reialenc haurà adquirit una consistència equivalent, compreses les ciutats, d'un terç ple de l'illa (aproximadament, el 35 %) i, sense comptar-hi les ciutats, de gairebé una cinquena part (el 18 %) de les terres feudals.

Les modificacions de la geografia feudal sarda, a les quals assistirem d'ara endavant, no tindran ja caràcter violent, sinó que seran de natura hereditària o adquisitiva (en línies generals, vendes a l'encant per deutes o reinfeudacions de territoris retornats a la corona per manca d'hereus). Ni tan sols la crisi Camarassa (1666-68), una crisi parlamentària caracteritzada per la topada física entre la monarquia i una facció aristocràtica, ni la Guerra de Successió espanyola, amb la contesa entre filipistes i austròfils pel control de l'illa i el seu pas ulterior a mans dels Savoia no provocaran modificacions significatives d'aquesta distribució. I els feus confiscats tornaran als possessors legítims o a llurs hereus.

Les grans onades de compra-vendes feudals, que van seguir les grans crisis

de l'evicció dels Dòria del nord de l'illa i del desmembrament de l'heretatge dels Arborea a la zona central, es van apaivagar durant la primera meitat del segle XVI. Des d'aleshores la constitució de noves dinasties feudals esdevindria un fenomen rar, fruit, si de cas, de l'extinció d'altres dinasties. Això també a causa de l'ampliació de les capacitats de testar, especialment per als casals feudals grans i mitjans.

Serà precisament la possibilitat d'heretar, fins i tot quan manca el testament, no sols per part dels fills menors de les famílies, sinó fins i tot per part de les femelles i dels collaterals, d'ambdós sexes, i l'entrellaçament de les dinasties a conseqüència de les estratègies matrimonials les que crearan, d'una manera més sovintejada que no pas important, nombroses ocasions de partició, per als feus mitjans i grans, o bé agregacions, alguns cops també per a aquests, però més sovint per als feus petits: en conjunt, doncs, fórmules de reordenació parcial del mapa feudal de l'illa.

Amb una diferència no pas petita entre l'època hispànica i la savoiana: durant la primera l'autoritat reial, a través del Consell Suprem d'Aragó, no va afavorir mai les temptatives del fisc d'oposar-se, quan se'n presentava l'ocasió, a les successions en llinatges de dret dubtós, fins i tot en el cas del petit feu de Musei, adquirit pel col·legi dels jesuïtes de Càller per una deixa testamentària no obstant les pragmàtiques i les disposicions parlamentàries en contra del pas de feus a mans mortes (*in manumortua*); durant la segona etapa aquestes temptatives, especialment les que eren encaminades a la recuperació de les vastes possessions en mans de senyors residents a Sardenya, tot i gaudir de la protecció reial, hagueren de topar contra el mur de tractats internacionals i de l'hostilitat activa de la cort madrilenya, i obtingueren com a màxim el segrest temporal de les rendes o la reinfeudació amb algunes despeses (en particular, l'obligació de fundar nous pobles).

La inutilitat d'aquests esforços fou compensada, això no obstant, per la política savoiana d'alienació, sovint sense jurisdicció (senyoria útil: és el cas dels *campidani* d'Oristany), de grans porcions del domini reial a favor d'una nova feudalitat tantost sarda, tantost lligur-piemontesa, fins i tot per contrapesar la presència de la feudalitat absentista i resident a Espanya.

I això de tal manera que en el moment de la liquidació del sistema feudal, els anys 1830-40, els barons residents a l'illa (o fidels a la monarquia) eren 27, amb 49 feus que comprenien 139 pobles amb uns 157.000 habitants aproximadament (segons el cens del 1838), amb una renda anual bruta de prop de 178.000 lires (poc més d'una lira per habitant) i una renda neta del 76 %; el 15 % d'aquests eren només senyors útils, amb el 12 % dels feus, però amb el 29 % dels pobles i dels habitants; amb el 12 % de les rendes brutes, però amb el 14 % de les netes.

Els residents a Espanya eren només 8, però amb 31 feus, equivalents a 186 pobles i 237.000 habitants: el 23 % aproximadament de la feudalitat laica, per tant, amb el 41 % dels feus i sobretot el 57 % dels pobles i el 69 % dels habitants. Les rendes brutes anuals s'avaluaven en unes 155.000 lires (poc més de 60 cèntims de lira per habitant), amb una renda neta amb prou feines del 28 %, a causa de la forta incidència dels costos de l'administració general de llurs estats, formats per terme mitjà de 3,8 feus cada un, contra la mitjana d'1,8 feus corresponents als altres feudataris (una desviació del 211 %).

Tres altres feudataris eren eclesiàstics, amb quatre feus en total, equivalents a 6 pobles amb poc més de 4.000 habitants, una renda bruta anual d'una lira per habitant i una renda neta del 54 %. No eren gaire més nombrosos els feus reials: en total, 8, amb 25 pobles i poc més de 30.000 habitants, equivalents, respectivament, al 7 i al 7,5 % del total dels pobles i dels habitants. Uns dominis decididament fraccionats en comparació dels del període hispànic, i més encara si hom considera que alguns feus havien quedat vacants en la fase de transició cap a l'abolició de la feudalitat i per això no havien estat ressenyats.

Tret d'això, a la primera meitat del segle XIX poc havia canviat la composició orgànica de la feudalitat sarda respecte a dos segles abans (anys 1627-28), quan els grans feudataris (amb més de 2.000 focs fiscals en el cens del 1627), inclosos els de domini reial, eren 8 en total (equivalents, aproximadament, al 17,5 %); la capa intermèdia (entre els que tenien més de 500 focs i menys de 2.000) era formada per 13 senyors (equivalents a poc més del 28 %) i la més baixa formada per 25 (aproximadament el 54,5 %), inclosos tres d'eclesiàstics.

El domini reial comprenia aleshores 8 feus, però no exactament els mateixos del segle XIX: n'hi ha prou de pensar que incloïen el 13,7 % dels pobles i el 14,5 % dels focs fiscals. El sector més alt reunia el 36,6 % dels feus, amb el 58 % aproximadament dels pobles i més del 60 % dels focs, tot i que 3 dels feus eren despoblats; en aquest sector hi havia quatre senyors, els més grans en termes absoluts, residents a Espanya, que controlaven el 67 % relatiu dels feus, més del 76 % dels pobles i ben bé el 79 % dels focs.

Els feudataris de la zona intermèdia posseïen aproximadament el 25 % dels feus, només un dels quals era despoblat, i tenien prop del 20 % i del 19 % dels pobles i dels focs, respectivament. Els petits feudataris, encara que tenien el 30 % dels feus, s'estenien amb prou feines sobre el 9 % dels pobles i el 6 % dels focs, a causa del fet que en aquest sector hi havia ben bé 10 feus despoblats. 7 d'aquests feudataris (el 32 % del sector) eren senyors d'uns altres tants territoris totalment mancats d'establiments humans estables.

En línies generals, a dos segles de distància, a l'aspecte negatiu de la reducció del domini reial hi fa contrapunt l'increment dels centres habitats. En realitat, respecte a això els piemontesos no van fer sinó incentivar la política poblacionista que havia començat ja en el darrer període del domini hispànic, d'ençà de la segona meitat del segle XVII, en resposta als mals de les greus crisis de la meitat del segle (epidèmiques) i del principi del 1680 (de subsistències).

La tendència a l'estabilitat i a la uniformitat política que caracteritza el segle XV de Sardenya constitueix l'escenari de fons de les altres tendències més específiques d'estabilitat i d'uniformitat jurisdiccional del context feudal. L'ampliació de jurisdicció, amb la concessió del mer (i mixt) imperi; en altres termes, amb la plena primera judicatura en el camp civil i en el criminal amb els quals va acompanyat, sovint va seguit, en qüestió de pocs anys, de l'ampliació del dret successori, que al final del segle XIV era encara molt rar i afectava només una branca dels Carròs, a més dels Arborea i els Dòria, per als quals es tractava del reconeixement de prerrogatives consolidades.

En el curs de la primera meitat del segle XV, però, ja s'hi han afegit gairebé tots els feus del *capo* de Sàsser i una gran part dels de Càller. A la fi del segle ja eren poquíssims els feus els senyors dels quals no gaudissin del mer imperi:

aquests hi accedirien en el curs de la primera meitat del segle XVI, exceptuant el senyor d'Olmedo, poble sobre el qual exercia l'alta justícia criminal el veguer de l'Alguer, i els d'alguns territoris despoblats (els *salti*), com el *salto* de Minerva (també proper a l'Alguer).

La relativa rapidesa amb què es va arribar a la uniformitat jurisdiccional havia de desencadenar en els feudataris mitjans i grans una carrera per aconseguir una escalada jurisdiccional ulterior i l'ennobliment dels títols de possessió. El primer tipus d'escalada es va expressar en l'accés a l'alodiació¹ feudal (dita encara *more Cathalunia*, en contraposició a l'altra, dita *more Italia*; no era un preciosisme formal, atès que aquesta última denominació la podem trobar en algunes concessions de la Sardenya pre-aragonesa) i, per tant, a l'erecció del feu en «estat» amb el dret afegit de segona judicatura plena, d'una gran amplitud hereditària (tot i restar ferm el vincle del *maggiorascale*, instituïble també sobre l'altre tipus de feu), l'automatisme de la investidura en cada successió, amb expressió de l'exemció del lluïisme o taxa de successió (si no és que hi havia litigi successori) i la immunitat del servei militar, que per altra banda era taxatiu, com en els altres regnes de la corona, ja que era només per a la defensa del regne.

La creació de companyies de soldats (especialment de cavalleria) el segle XVI i sobretot el XVII, per part dels grans senyors, era un pur acte polític indicatiu de la pròpia potència interna i de la voluntat d'ésser tinguts en compte per part de la monarquia.

Les primeres i infreqüents alodiacions, en ràpida successió amb l'accés al mer imperi, són de la primera meitat del segle XV. El gruix d'aquestes se situa entre la segona meitat d'aquell segle i els inicis del segle següent. Deixant de banda les 6 alodiacions esmentades com a dubtoses en un catàleg del 1629, compilat per un noble erudit, potser perquè havien quedat cancel·lades o perquè havien deixat de tenir efecte com a conseqüència de reinfeudacions, dels 36 feus que van arribar a tenir aquesta condició abans de mitjan segle XVI, un 90 % van aconseguir-la entre la segona meitat del segle XV i els primeríssims anys del segle XVI. Les dues úniques ocasions que s'esdevenen quan el fenomen s'esgota, a la segona meitat del segle XVI, figuren entre les dubtoses, i l'única que va tenir lloc a la primera meitat del segle XVII havia estat ja concedida a la fi del segle XV a un altre feudatari abans que el feu tornés a la corona per manca d'hereus.

Així, doncs, els senyors investits amb aquesta prerrogativa no són, en conjunt, més de 13, en una relació d'un a tres entre ells i el total dels feus afectats; hi ha compresos els Carròs de l'«estat» de Quirra per un conjunt de 9 feus (amb 66 pobles l'any 1720); els Carròs d'Arborea, per un conjunt que va arribar a ésser d'onze feus, abans que alguns d'aquests fossin alienats i els altres quedessin repartits en dues branques (Mandas, amb 25 pobles l'any 1720, inclosa la ciutat feudal de Terranova, avui dita Olbia; Orani, amb 18 pobles l'any 1720); els Centelles d'Oliva, els quals, després d'algunes alienacions de la primera meitat

1. Segons l'autor d'aquest article, alodiació és la locució emprada pels diplomes regis per expressar la transformació del feu en «estat» feudal i com a significació del més alt nivell de la jurisdicció feudal. Fem aquesta puntualització per tal d'evitar equívocs, ja que aquesta expressió com a tal no és emprada en català i el contingut semàntic d'expressions properes catalanes —com alodials— expressen essencialment domini i no pas jurisdicció plena, com és en el cas de Sardenya. (*N. de la R.*)

del segle xv, queden reduïts a 5 feus (el 1720, quan Mandas i Quirra es trobaven en mans dels ducs de Gandia comptaven malgrat tot 31 pobles).

No pertanyien a aquest grup els caps de fila de la feudalitat resident a Sardenya, a l'època hispànica, com el Alagón de Villazor (amb 22 pobles el 1720) i els Castellví de Laconi (amb 10 pobles el 1720), aquests últims «alodials»² només pel feu de Sanluri, adquirit quan ja gaudia d'aquesta prerrogativa, pel fet que va sorgir en època posterior a la gran onada de les alodiacions, com també els Gualbes de Palmas (el 1720, amb 7 pobles) i els Brondo de Villacidro (que el 1720 tenia 8 pobles, inclosos els de la Planargia). Angius, del qual procedeixen les dades del 1720, es confon pel que fa a Villacidro i Palmas, que s'acumulen a les mans dels Crespí de Valldaura en el curs del segle xviii, però sense la Planargia. Tots aquests, durant el període dels Savoia, residien a Espanya i amb ells també dos altres feudataris.

El segon tipus de tendència, la d'afegir blasons als títols, fou un complement de l'altra, la de l'alodiació, pel fet que va desencadenar-se quan aquesta es va acabar, és a dir, entre la segona meitat del segle xvi i la primera del xvii. Va afectar els senyors «alodials»,³ especialment els principals (però no els comtes d'Oliva, que van quedar, per dir-ho d'alguna manera, satisfets de la concessió, a la primera meitat del segle xv, del títol del qual es vantaven per llurs possessions valencianes) i sobretot aquells senyors grans i mitjans que no havien arribat a temps a ésser «alodials».⁴

Sobre un conjunt de 35 títols obtinguts en el curs de tres segles, entre la segona meitat del segle xiv i la segona meitat del segle xvii (sense comptar-hi els concedits a italians o a arboreosos) i exceptuant l'únic vescomtat, el de Sanluri, que va passar amb el feu als senyors de Laconi, el 80 % dels títols se situa precisament entre la segona meitat del segle xvi i la primera meitat del segle xvii.

Entre la segona meitat del segle xiv i la primera meitat del segle següent se n'havien concedit tres en total (dos comtats i l'únic vescomtat). En els 100 anys successius es registra un buit gairebé absolut, en concomitància amb les grans onades de les alodiacions: cap títol no fou atorgat a la segona meitat del segle xv, durant la fase culminant de les alodiacions, i només un comtat a la primera meitat del segle xvi.

En l'interval entre la segona meitat del segle xvi i la primera meitat del segle xvii es va assistir, en canvi, a un ritme creixent de concessions de títols, no sols de comte, sinó també de marquès (fins aleshores, als inicis del segle xv, se n'havia concedit un de sol, el d'Oristany, que a la fi del segle havia passat a la corona), amb la recanació en el segon cinquantenni i una cua residual en el cinquantenari successiu, quan fou concedit també l'únic títol de duc. No prenem en consideració aquí les «grandeses» de què gaudien els grans casals residents a Espanya i que a l'època del declivi de la dominació hispànica foren ampliades fins a incloure també els dos caps de fila de la feudalitat resident a l'illa.

Aquest fenomen —que en el moment de la màxima esplendor, en el vintenni 1636-56, va passar d'ésser una gràcia a ésser oneros, en l'onada de la política del comte-duc d'Olivares encaminada a mobilitzar tots els recursos finan-

2. *Vid.* n. 1.

3. *Vid.* n. 1.

4. *Vid.* n. 1.

cers possibles— tampoc no presenta una coincidència gaire estreta entre el nombre de títols i el nombre de titulats; hi ha, però, una relació aproximadament d'1,5 a 1, més suau que no pas per a les alodiacions. A més, en set casos, el títol major elideix el menor, canviant la denominació, mentre que en sis altres casos, variant la denominació, l'un s'afegeix a l'altre: és exemplificatiu de les dues situacions el cas dels Castellví, que afegeixen al títol de vescomte de Sanluri el de comtes de Laconi, després canviat pel de marquesos de Laconi.

		comtats		ves-comtats		marquesats		ducats		total	
		feus	senyors	f	s	f	s	f	s	f	s
2a. meitat del s. XIV	C. Sàsser										
	C. Càller	1	1							1	1
1a. meitat del s. XV	C. Sàsser	1	1								
	C. Càller			1	1					2	2
2a. meitat del s. XV											
1a. meitat del s. XVI	C. Sàsser										
	C. Càller	1	1							1	1
2a. meitat del s. XVI	C. Sàsser	1	1			1	1				
	C. Càller	2	1			3	2			7	5
1a. meitat del s. XVII	C. Sàsser	5	5			5	2				
	C. Càller	4	4			6	2	1		21	13
2a. meitat del s. XVII	C. Sàsser					2	1				
	C. Càller	1	1							3	2
total:		16	15	1	1	17	8	1		35	24

(Es compten un sol cop els senyors que canvien el títol sota la mateixa denominació.)

La represa de la tendència als títols en l'època dels Savoia té un caràcter molt diferent, en el sentit que és molt sovint una qüestió onerosa, lligada especialment a l'obligació de millorament (sobretot la repoblació de localitats abandonades o la fundació de centres nous), i alguns cops és merament decoratiu, com a màxim com una simple senyoria útil.

El desenvolupament dels instruments institucionals de control burocràtic sobre l'autoritat de justícia delegada (feudal, òbviament; però també urbana) es va retardar més de mig segle respecte a la consolidació de la jurisdicció, per gairebé tots els feus, i a l'alodiació d'una bona part dels més importants.

La Reial Audiència de l'illa s'estructura poc després de mitjan segle XVI, quan la seva germana catalana, que existia ja des d'almenys setanta anys abans, es duplicà amb l'obertura d'una sala específica d'afers criminals. Aquesta última hagué d'esperar a Sardenya gairebé tot un segle encara per entrar en funcions, passant per l'activació a l'inici del segle XVII d'un jutge «*in criminalibus tantum*». Prop d'un vintenni abans, per racionalitzar el control sobre la justícia dels barons, s'havia disposat que els tribunals senyorials celebressin sessions durant mig any

«*en su gobierno*» i durant l'altre mig a Càller o a Sàsser, segons el *capo* al qual pertanyien.

Tot això, d'altra banda, no es va fer sense l'oposició ben feixuga dels barons, que es va manifestar contrària a la sala criminal ja des que es trobava en fase de gestació, i en va retardar l'obertura. Per tallar radicalment aquests entrebancs, la nova sala fou posada en funcionament amb els seus rengles de personal encara incomplets i amb les disposicions sobre la seva forma de govern encara provisionals, i no perfeccionades fins molt més tard.

Tot i això, i malgrat el creixement del seu pes específic, a l'interior de l'estament militar i de la petita noblesa (en virtut de la carrera de l'ennobliment, que es va generalitzar el segle XVII, que no es trobava necessàriament sotmesa als barons, ni que fos com a reflex de les seves modificacions de composició, contextualment amb l'articulació es registra una recuperació substancial i una potenciació dels poders jurisdiccionals per part de la feudalitat. No es pot deixar de banda tampoc l'accentuació del to nobiliari de la vida política i social de l'illa en el curs del segle XVII, i més particularment la presència d'exponents de l'aristocràcia local en els cercles més alts del regne (especialment al capdavant de les governacions de Càller i de Sàsser i de la procuració reial); la reactivació en els anys 1630 del col·legi provincial per a les causes criminals a càrrec dels nobles, principalment, encara que s'hi afegissin alguns lletrats en el cos de juristes, com tampoc el dret propi només de l'estament militar per autoconvocar-se entre un parlament i l'altre com a instrument específic de control sobre el funcionament de l'administració pública (la qual, en un intent d'oposar-se a aquest dret, només va aconseguir de legitimar reunions separades entre els dos *capos* i deixà indemne la primàcia de Càller, i la de sotmetre-la a un control propi més minuciós).

Un altre símptoma del to nobiliari que en conjunt anava prenent la vida illenca es pot trobar en el fet que, en plena onada del pactisme de casta, que es concretava en els «capítols de cort» parlamentaris, s'anava afirmant un pactisme rural, que trobava expressió en els «capítols de gràcia», fortament mimètics respecte als parlamentaris; en la forma de peticions sobre les modalitats en la gestió dels feus i sobre l'estructura i el nivell de les rendes senyoriales, peticions singularment aprovades, modificades o rebutjades pel feudatari de la mateixa manera com els capítols parlamentaris; i potser també en la cadència de la presentació de paquets de peticions, a redòs de les sessions parlamentàries, i fins i tot en la praxi d'irrogació d'un donatiu feudal, sense arribar, però, a la fixesa i institucionalització pròpies del món parlamentari i de les reunions que hi tenien connexió —és significatiu el cas de l'Ogliastra, feu dels Carròs de Quirra, en aquest context. El relançament del pactisme a la segona meitat del segle XVII cal vincular-lo més al clima de crisi demogràfica que no pas a les sessions parlamentàries. I això perquè el pactisme feudal, més enllà del mimetisme formal en oposició al de castes, tenia les arrels en el fet que, fonamentalment, l'estructura de la renda senyorial a Sardenya estava ancorada més en els nivells de la població que no pas en els de la producció. I això en un context geogràfic caracteritzat per una densitat de població més aviat baixa, que començà a canviar en sentit positiu només en el curs del segle XVIII; efectivament, encara que es va recuperar amb velocitat de les crisis greus, com l'epidèmica (anys 1652-57) i de subsistències (anys 1680-81), això venia a resultar, cap a la fi del segle XVII, poc més que la mera reconstitució dels contingents humans de la fi del segle XVI, i això en presència de la

mobilitat adquirida, d'ençà de mitjan segle xv, per part dels habitants de les comunitats rurals.

En aquests factors estructurals es basava la praxi dels «capítols de gràcia», per la força dels quals les comunitats, per una banda, tendien a negociar arranjaments, encara que fossin parcials, del nivell de les rendes senyorials, i obtenien l'exempció de determinades taxes, la reducció d'unes altres o la seva igualació, individualment o bé per quotes globals, i miraven d'estendre les pròpies capacitats d'utilització del territori en detriment dels dominis feudals i de la llibertat d'acció del senyor; d'una altra banda, miraven d'ampliar les formes d'autogovern local, i algun cop fins i tot van aconseguir el control plenari dels òrgans administratius i fins i tot dels jurisdiccionals, almenys al nivell del poble.

Tant en un aspecte com l'altre poden ésser indicatius, encara que no generalitzables, els fets esmentats del jutjat d'Ogliastra (un feu que el cens del 1627 ens indica que tenia 23 pobles amb prop de 3.700 focs).

En el primer aspecte, els habitants d'Ogliastro van obtenir en el curs del segle xv que cada poble tingués la disponibilitat i el gaudi en exclusiva de les pastures de la seva pertinença, i fins i tot el dret de percebre el *deghino* (o *sbarbagio*, taxa que gravava el bestiar) dels pastors forasters, i explícitament dels porquerols. Tant és així, que en el segle següent les rendes derivades del bestiar no figuren entre les que el feudatari percebia a Ogliastra. A més, des de mitjan segle xvi ençà el «feu» en diners esdevingué una veu fixa, global, que el jutjat repartia entre els seus pobles.

En el segon aspecte, més tardanament, entre el 1500 i el 1600, aquest feu va arribar a la naturalització de les seves càrregues principals, tot i restar en mans del senyor el dret de nominació, encara que triava entre unes ternes formades per les comunitats del jutjat; a més, les dotava d'un òrgan propi collegiat, el dels «elets i deffensors de la república», mentre que les càrregues del poble queien sota el control directe de les comunitats individuals.

Un altre complex feudal gran, el ducat de Mandas, constituït per zones de turons (la curatoria Siurgus, d'11 pobles) de vocació cerealícola i per zones de muntanya (les *barbagie* de Seulo i Ollolai, respectivament amb 5 i 7 pobles) amb vocació prevalent de pastoreig, pot servir per il·luminar els trets fonamentals de les rendes senyorials a Sardenya.

A la curatoria de Siurgus els vassalls majors d'edat (de 18 anys complerts) pagaven un impost per cap fix («feu en diners»), i eren dividits en dues classes: la segona pagava la meitat de la primera, cosa que incidia en una mitjana del 80 % del nombre de contribuents i en el 70 % de la suma contributiva. En els dos pobles de muntanya del mateix feu (Vilanova Tulò i Escalaplano), tot i tenir la mateixa modalitat, les quotes respectives eren un terç més baixes que en els altres indrets. En els altres dos feus es pagava un impost per cap pur: semblants, a la zona d'Ollolai, a la quota més alta que pagaven els dos pobles ja esmentats, i més baixa en un terç a la zona de Seulo.

Els mateixos contribuents pagaven una altra taxa fixa, el dret de *carcelleria*, que a Escalaplano i a Ollolai era unitàriament més baixa en un terç, mentre que a Seulo no s'havia de pagar. Una taxa ulterior de caràcter fix, el «dret de gallina», es pagava a Siurgus i a Seulo, però no a Escalaplano ni a Ollolai.

Només a Siurgus es pagava un impost de terra en gra («feu en gra») amb

les mateixes modalitats de l'impost per cap, excepte els dos pobles de muntanya que, com a Seulo, no el pagaven, mentre que a Ollolai cada poble havia de pagar una quota fixa d'ordi (*cevada de corte*) que calia repartir entre els mateixos contribuents. També el dret sobre el vi no era proporcional a la producció, sinó una taxa fixa individual, que devien els propietaris de les vinyes, i era de dos sous en sis pobles de l'àrea de Siurgus, una quarta part més baixa a la zona de Seulo i de la meitat en els altres cinc pobles de la zona de Siurgus (inclosos els dos pobles de muntanya), mentre que a Ollolai no es pagava.

Els tres feus tenien iguals les taxes (*sbarbegio*) que pagaven els pastors d'ovelles i els de porcs (equivalent a un cap de bestiar pels primers 20; el qui en tenia més pagava només un cap, igualment. L'única distinció es feia a la zona d'Ollolai: el que tenia menys de 10 caps pagava la meitat. Una praxi semblant se seguia a la zona de Seulo, i només en aquesta, per als apicultors. A Ollolai, on el pastoreig estava més difós, es pagaven alguns drets afegits, com el *carnero de regalo* (una quantitat fixa per poble que s'havien de repartir entre els pastors), la *sacaja* (una quantitat fixa d'anyells per poble, que també calia repartir) i una taxa proporcional a la quantitat de bestir introduït a la *montagna di corte*, és a dir, del domini feudal.

Els drets més estrictament jurisdiccionals eren fixos i variaven d'un feu a un altre (com els d'oficialia i d'escrivania) o d'un poble a un altre (com la *scolca*), o depenien del nombre i de la qualitat dels delictes comesos i perseguits en l'àmbit del territori del poble (*machizie*).

Tot això feia que fossin proporcionalment més gravats els pobles de producció agrícola que no pas els altres. Als inicis del segle XVIII al nostre ducat la renda feudal de la zona de Siurgus era d'una mitjana de 5 lires per contribuent, mentre que a la zona de Seulo i la d'Ollolai era la meitat, de manera que el primer dels tres feus, amb un 50 % dels contribuents, pagava el 70 %, aproximadament, de les rendes globals. A la zona de Siurgus, encara, el 160 % dels ingressos feudals provenien del gra, contra el 8 % amb prou feines del 8 % de la cria i poc menys del 20 % del "feu en diners". En els altres dos feus la cria contribuïa per terme mitjà amb un 35 % i un 40 % del "feu en diners". Un altre 20 % procedia de les rendes jurisdiccionals, contra el 10 % de la zona de Siurgus.

Una altra conseqüència d'aquest sistema era que només l'impost de terres tenia correspondència en espècies, i mentre que en els feus de muntanya es percebia gairebé íntegrament en diners, en l'altre feu representava un 60 % en espècies (la incidència percentual variava, per tant, amb els canvis en el preu del gra). A l'interior de la zona de Siurgus hi havia les mateixes diferències entre els dos pobles de muntanya i els altres.

En conjunt, les senyories de la terra sobre els productes de l'agricultura afectaven només el gra (i potser també la civada), segons mecanismes semblants als de l'impost per caps, com a màxim en proporció al nombre de joves que es posseïen (també aquí sovint per mitjà de taxes fixes, o, en tot cas, articulades en dues classes o més) o pel nombre de *starelli* (un *starello* = aproximadament a mig quintar) sembrats (amb les mateixes modalitats) i el vi. Per la cria d'ovelles i porcs com a màxim s'hi afegien les cabres, amb criteris d'imposició que, com s'ha vist, gravaven més els petits que els mitjans i sobretot els grans conductors de ramats.

Els nivells de les rendes depenia, per això, de la natura dels béns produc-

tius i dels nivells i de l'estructura de la població activa, com resulta d'altra banda del seu curs des de l'inici del segle XVI i de mitjan segle XVII al Montecatuto, un gran feu (16 pobles) dels comtes d'Oliva, situat en el *capo* de Sàsser i de vocació pastoral prevalent. i considerem com a 100 les 5.125 lïres del conjunt de rendes percebudes de mitjana en el període 1519-20, es passa a un índex de 102 a la fi del segle XVI (mitjana dels anys 1577 i 1584) i a 114 cap a mitjan segle XVII (mitjana dels anys 1648 i 1662), en sintonia, bàsicament, amb el moviment de la població activa registrat pel «feu en diners», que passa de 100 a 101,5 i a 108. Les divergències creixents entre els dos índexs són atribuïbles a la diferent variació de la distribució de la població activa entre els dos sectors productius fonamentals: de fet, les rendes sobre la cria i, per tant, sobre la població activa del sector, es troben en creixement continu, més sostingut en el primer que no pas en el segon interval, i passen de 100 a 118 i a 132; mentre que la que afecta l'agricultura té una marxa parabòlica, i passa de 100 a 138 i a 108.

En aquest cas, no obstant el fet que les modalitats de pagament romanguessin relativament més gravoses per al segon sector, per la seva major extensió, el primer condiciona més fortament les rendes en conjunt: el pes relatiu de la renda sobre ovelles i porcs, que inicialment era un 38 % més alta que la dels grans i el vi, es redueix en el primer interval, però es duplica en el segon.

Ens trobem sempre, però, amb variacions imputables no als nivells productius, sinó als de la població activa i de la seva composició.

La relativa estabilitat de les àrees productives, a les quals ens remetem tant l'estructura de les rendes senyorials com la seva marxa, evoca per la seva banda els termes generals de la relació entre les comunitats rurals i llur territori, i més específicament als sectors propietaris. Per captar aquests aspectes de la realitat de la pagesia sarda a l'antic règim ens pot donar un bon punt d'observació l'anàlisi dels «capítols de gràcia», veritables i autèntiques cartes de franquesa, concedides entre el 1600 i el principi del 1700 a alguns pobles de nova formació.

Es tracta, en línies generals, d'establiments humans reconstituïts, la majoria de les vegades amb la mateixa denominació. Això vol dir que el territori d'un poble abandonat conservava la personalitat originària i continuava essent utilitzat íntegrament o directament pel feudatari o per un poble limítrof, el qual se l'afegia. I això des de la baixa edat mitjana com a mínim: a Trexenta, a la Sardènia meridional, entre la segona meitat del segle XIII i la primera meitat del segle XIV, el territori d'un poble abandonat sempre anava afegit a un poble limítrof, de manera que, quan aquest perd consistència demogràfica i un altre es torna més important, l'un passa al limítrof sempre en la seva integritat.

Alguns cops, però, el territori d'un poble abandonat quedava dividit entre diversos pobles dels confins, en funció de la necessitat d'aquests últims o dels avatars dels seus últims pobladors. No queda clar si també en aquests casos el territori original conservava la pròpia personalitat, perquè no tenim constància de refundacions de pobles repartits en semblants condicions.

En reconstituir-se un poble es procedia abans de tot a l'assignació individual de terres sobre les quals calia edificar els habitatges i calia cloure les vinyes, els horts i els jardins (per a plantes fruïteres). Per a Fluminimaggiore, a la carta de refundació (1704) aquest complex de terres fou fixat en 20 *starelli* (equivalents a 8 hectàrees) per família. Generalment eren terres donades en «establi-

ments» individuals, però amb clàusules definides col·lectivament a l'acta de fundació (amb revisió eventual, sempre col·lectiva en successius «capítols de gràcia»).

Si no es construïa la casa i no es procedia a posar en conreu la terra segons les destinacions especificades, sempre relatives a conreus especialitzats i dintre del termini de la franquesa (que en general era quinquennal, i als feus reials decenal), i potser dintre del primer any o fins i tot abans, es corria el risc d'ésser tractat de foraster, cosa que per les terres de conreu comportava el pagament de la *media portadia*, equivalent a la meitat del gra sembrat.

Quan calia amb urgència l'estabilitat de l'assentament, com en el cas de Fluminimaggiore, això es limitava a una forta multa, o bé es tractava, encara que amb les finalitats abans dites, d'un correctiu senzill respecte a les altres refundacions, que se situen a la segona meitat del segle XVII.

Quan el concessionari emigrava abans del terme de la franquesa, aquesta deixava de tenir vàlua, i l'implicat havia de pagar les rendes feudals pel temps transcorregut en la seva integritat. A més, en el cas de Fluminimaggiore, queda dit específicament que les terres tornaven al senyor. Cosa que devia succeir com a norma, com a màxim provocant el tractament de «foraster», ja que al poble de Villazor, que no havia estat pas refundat, encara a mitjan segle XVII les vinyes no conreades i les cases enderrocades, si no es posaven novament en bon estat abans de dos anys (que es podien doblar per concessió del senyor) passaven a uns altres habitants del poble (vassalls) o quedaven englobades pel feudatari. Per a les vinyes no cultivades, la praxi d'alienació (amb compensació) codificada a la carta De Logu arborensè (segona meitat del segle XIV) es repeteix en diverses pragmàtiques virregnals durant tot l'antic règim.

Pel que fa a terres de cultura especialitzada i a les d'arar (per el conreu del gra i de la civada, però potser també de llegums, i especialment de faves), el dret de propietat es trobava limitat també en ordre a la facultat de testar i d'alienar; com a tals (no, però, la d'hipotecar) tenien generalment vigència a l'interior del poble, amb extensibilitat a altres pobles, encara que formessin part del mateix feu. Per a Soleminis (1673?), limitadament a les terres «noves» (és a dir, no de primera concessió) en absència d'hereus, el propietari tenia la facultat de testar només per un terç a favor de qui volgués, sempre que fos vassall (habitant o resident en el poble), i el remanent tornava al feudatari. Als pobles del marquès de Villazor (que no era de nova fundació), a mitjan segle XVII fou concedit que es pogués heretar fins i tot sense testament (*ab intestato*) i també per part de collaterals, sempre que fossin vassalls del poble o com a màxim dels pobles del mateix feu. Per als hereus que vivien fora del feu s'aplicava la condició de forasters. Unes condicions semblants valien també per a les alienacions, que no eren reconegudes si es feien en terres de clergues, mans mortes o forasters; amb aquests últims a Fluminimaggiore només es podien establir hipoteques sobre béns.

Per les terres concedides o posseïdes a títol individual era en vigor, per tant, un dret de simple usdefruit —si eren terres incultes donades per a roturar i cultivar sense «establiment» o contracte emfitèutic, amb facultat de reapropiació per part del senyor quan el vassall canviava de domicili, transferint-se a fora del feu, com a màxim compensant-lo per la feina feta— o de tipus emfitèutic, amb les condicions especificades pels «capítols de gràcia». Cosa que no exclouïa, com havia especificat la Reial Audiència en algunes sentències de finals del

segle XVII, que els vassalls posseïssin peces de terra absolutament franques, sobre les quals gaudien per tant i sempre de lliure disponibilitat. A la baronia de Sant Miquel, ja des del 1415, es reconeixia als vassalls que «totes les coses» posseïdes anteriorment a aquella convenció fossin «franches llurs e de llurs», però sembla que encara ho eren en funció de la residència, ja que, si emigraven sense llicència del senyor, s'arriscaven no sols a perdre els béns, sinó fins i tot la integritat física.

Però és ben cert que en aquella data mancaven encara quaranta anys per a la concessió als vassalls del dret de moviment i de la lliure disposició dels béns, mantenint la mateixa modalitat de possessió que tinguessin abans d'anar-se'n. Però també és cert que la Reial Audiència, a la fi del segle XVII, legitimant l'individualisme agrari, no es limitava a aclarir el que semblava genèric o no era expressat als capítols de cort i a les pragmàtiques entre mitjan segle XV i mitjan segle XVI, sinó que a més ho feia referint-se al dret comú, i específicament a la facultat de domini no sols útil, sinó directe, derivat de la possessió continuada d'un bé per 30 anys o més, *ad abundantiam*, i havent-n'hi prou amb una continuïtat decennal. Amb això, amb tota probabilitat, s'introduïa un element de relativa novetat en la praxi corrent, almenys pel que resulta dels «capítols de gràcia», els quals, per altra banda, no són gens explícits sobre tots aquests aspectes de la relació amb la terra, tant individual com comunitària.

Tornant-hi, les terres de sembra (*seminari*) i les de pastura concedien en canvi a la comunitat com a tal: les primeres en simbiosi amb la pastura per al bestiar domesticat («*pardu de siddu*»), en el sentit que el prat *de siddu* era o podia anar aparellat amb el *seminari* en la pràctica, delimitant dues àrees diferents i sovint fins i tot distants entre elles, que calia conrear en alternança, obrint a la pastura domesticada la que es deixava a guaret. En línies generals, el poble repartia entre els pagesos, en raó de llur capacitat productiva, la secció de la part destinada a sembra. Com a títol indicatiu, segons els «capítols de gràcia» de Seleges del 1651, el «feu» de gra sencer («*tota roadia*») el pagaven aquells que semblaven 5 *starelli* de gra o més amb llavor pròpia; els altres en pagaven la meitat.

Probablement aquest sistema doble o *vidazzone* per a la cerealicultura ja existia des de l'edat mitjana, però de tota manera la seva reglamentació, que segons alguns remunta a la Carta de Logu arborese, on en realitat se n'esmenta l'existència sense legislar-hi res, es precisa en el curs del segle XVI i es defineix als inicis del 1600, quan s'imposa amb capítol de cort la generalització d'aquest doble sistema com a base de la rotació forçosa dels conreus, amb una relació de 2 a 1 entre gra i civada, com ja s'havia fixat a mitjan segle XVI. A les disposicions parlamentàries es recorda un capítol de la Carta de Logu, sense precisar quin, mentre que al text que ens consta de les consuetuds d'Arborea l'únic capítol en el qual s'esmenta aquest sistema doble, el núm. 196, es refereix a l'obligació de presó per al qui sembra en terrenys destinats a pastura.

Per tant, també per als sembradors la tendència dels pagesos és anar cap al control estable de les peces de terra internes d'aquest sistema i a transformar-les de vitalícies en hereditàries. Praxi que ja era vigent per a les terres de llavor situades al defora de la *vidazzone* o sistema doble, pel fet de tractar-se en general del fruit de concessions individuals per tal de roturar i sembrar terres incultes, si la concessió tenia caràcter d'«establiment», en el qual cas el concessionari

continuava emprant el terreny fins i tot si emigrava, pagava com a màxim la «mitja portadia» i obtenia, per tant, el tractament fiscal de «foraster». Per a aquest segon tipus de terres de conreu, si s'havien donat en usdefruit en comptes de fer-ho en emfiteusi, el senyor tenia la facultat de reapropiació, i havia de pagar com a màxim al concessionari el que correspongués pel treball que hi hagués fet.

La tendència a apropiar-se les terres de sembra incloses en el sistema doble o de *vidazzone*, més aviat en els centres urbans, com Oristany, d'ençà de la segona meitat del segle XVI, no devia ésser tan pronunciada en els centres rurals, ja que a la primera meitat del segle XIX, quan la monarquia savoiana va promoure *ex lege* la generalització de les propietats de terra petites i mitjanes, foren precisament les terres de conreu internes de la *vidazzone* les primeres que sofriren aquest procés, que després, cap a mitjan segle, es va anar estenent fins a arribar a les terres incultes però productives.

No va passar el mateix abans de la política del segle XIX de privatització a grans trets de les terres, pel que fa a les terres de pastura, les quals, ja fossin terres delimitades per a bestiar mansoi (*de siddu*) o bé fossin «salts» extensos per al bestiar rude (*de mindas*: però a la Carta de Logu se l'anomena terreny *segadu pro bestiamen domau*), eren d'aprofitament comunitari. Els pastors, a través de les comunitats, tenien dret de pastura en funció de llurs exigències de conjunt, de categoria, sobre tots els terrenys incultes (*saltus*) compresos en el territori del poble, com també, d'una manera creuada, sobre els dels pobles limítrofs, amb la condició que pertanguessin al mateix senyor, el qual tenia la facultat de llogar a pastors forasters les parts excedents de les necessitats del comú. I sobre aquestes parts la comunitat podia exercir el dret de prioritat, sovint també encreuat amb terres de pobles limítrofs que fossin del mateix senyor. En alguns capítols de gràcia de mitjan segle XVII es precisava que el senyor no podia incrementar el nombre i l'extensió dels «salts» susceptibles d'ésser llogats a forasters i que, si malgrat tot els llogava, també els pastors locals podien exercir-hi el dret de pastura, sense situar-hi, però, estables.

Precisament per aquesta fluïdesa estructural de la propietat feudal, en el moment de la liquidació dels feus, a la primera meitat del segle XIX, van sorgir problemes tant a nivell documental com a la pràctica en les delimitacions dels terrenys incultes entre els de comunitat i els de domini, amb l'excepció de les terres boscanes i les terres incultes improductives.

En resum, doncs, a la Sardenya moderna, ja a l'època hispànica, es troba més o menys difosa, encara que no generalitzada (o, més ben dit, no generalitzable) la propietat privada de les terres, generalment tancades, adequades per a conreus especialitzats, però mantenint uns vincles tals, a les zones feudals, pel que fa a la capacitat de testar o d'alienar, que es mantenien particularment forts, especialment per a les dones i els menors, que necessitaven l'autorització de part de les autoritats polítiques que reforcessin les peticions ben fonamentades. Aquests vincles eren més robusts i tenaços pel que fa a la propietat de les terres de conreu, especialment perquè estaven lligades als intents de la feudalitat de condicionar la llibertat de moviment dels pagesos, la consistència numèrica dels quals incidia sobre el nivell de les rendes senyoriales; terres que, majoritàriament, eren tingudes en emfiteusi, collectives pel que fa a les de la *vidazzone* o doble sistema, individuals pel que fa a les de nova rompuda. I, fent funció de pivot

sobre el control de les terres emfitèutiques, arrenca d'ençà de la segona meitat del segle XVII (amb senyals d'aquest moviment ja perceptibles un segle abans) la lluita per l'individualisme agrari a Sardenya.

Bibliografia

Les referències més àmplies es troben a J. DAY, B. ANATRA, L. SCARAFFIA, *La Sardegna medioevale e moderna* (Torí, UTET, 1964), i a R. DI TUCCI, *La proprietà fondiaria in Sardegna dall'alto medioevo ai nostri giorni* (Càller 1925), i a l'abundant publicística de mitjan segle XIX sobre la liquidació del feudalisme i sobre la privatització de la terra, en particular els treballs de V. ANGIUS, dins G. CASALI, *Dizionario storico-statistico-commerciale degli stati di S. M. il Re di Sardegna* (Torí 1586), vol. XVIII, quater. També han estat utilitzades les llistes de *Señores de vassallos...* (1629) contingudes al ms. Manca y Guiso (Biblioteca Universitària de Sàsser), els censos fiscals, les dades del fons Cabrei de l'Archivio di Stato de Càller, les dades estadístiques sobre l'abolició dels feus sards, a F. LODDO CANEPA (*Il feudalismo e le condizioni generali della Sardegna* [Càller 1925]), alguns papers del fons Osuna, de l'Archivio Histórico Nacional (Madrid), pel que fa al Monteacuto, i dels fons Regio Demanio, ASC, en particular per al ducat de Mandas, la setena part de la *Historia general de la isla y reyno de Sardeña* (Barcelona 1639), de F. VICO, i les relacions presentades al recent colloqui organitzat per la Universitat Autònoma de Barcelona en col·laboració amb la revista «Manuscrits».

traducció de Roger Alier